

Citation:

Cerín, L. V. (2019). Префіксальні дієслова зі значенням «переміщення вгору» в структурі словотвірної парадигми дієслова в українській мові. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 54. <https://doi.org/10.11649/sfps.1735>

Sehin, L. V. (2019). Prefiksál'ni díieslova zi znachenniam "peremishchennia vhoru" v strukturi slovotvirnoí paradymh díieslova v ukráin'skii movi. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 54. <https://doi.org/10.11649/sfps.1735>

DOI: 10.11649/sfps.1735

Любомир В. Сегін
(Донбаський державний педагогічний університет,
Слов'янськ)

Префіксальні дієслова зі значенням «переміщення вгору» в структурі словотвірної парадигми дієслова в українській мові

У словотворі слов'янських мов кінця XX – початку XXI ст. набуває все більшої актуальності розвиток основоцентричного напрямку, в основі якого лежить функціональне навантаження твірних слів різної частиномовної належності. Такий підхід дає змогу виявити й описати словотвірний потенціал різних класів слів, проаналізувати особливості сукупностей дериватів, об'єднаних твірною основою й виявити мовні та позамовні чинники, які детермінують реалізацію твірними основами дериваційних можливостей.

Підґрунтя основоцентризму в дериватології заклав І. І. Ковалик, який звернув увагу на те, що

[...] не маємо в ділянці вчення про словотвір ні однієї спеціальної праці, в якій була б охарактеризована вся система будови словотвору даної мови з погляду структури словотворчих основ. А втім такий аспект вивчення

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2019.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk]

системи словотвору даної мови допоміг би краще зрозуміти словотворчі факти й дав би надійні підстави зробити далеко глибші висновки й узагальнення з теоретичних питань учення про словотвір (Ковалик, 1964, сс. 43–44).

В україністиці одна з перших розвинула цю думку Н. Ф. Клименко, яка у своїй праці на матеріалі дієслів переконливо розкрила, як семантика твірного слова реалізується в девербативах різних частин мови (Клименко, Пещак, & Савченко, 1982, сс. 99–192). Концепцію основоцентризму поглибили і послідовно застосували Є. А. Карпіловська, М. І. Голянич, М. П. Лесюк, В. В. Грещук, З. О. Валюх та ін., праці яких стали поштовхом до дослідження словотвірного потенціалу, який може виявлятися на рівні комплексних словотвірних одиниць. На сьогодні в україністиці є напрацювання на кожному із цих рівнів (О. П. Кушлик, Л. І. Коржик, О. Д. Микитин, С. П. Гірняк, Р. О. Барчук та ін.).

Останнім часом дериватологи наголошують на тому, що специфічною комплексною одиницею класифікації й аналізу словотвірного матеріалу, що уможливорює вияв системної організації словотвору, є словотвірна парадигма (далі: СП), яку трактують як сукупність дериватів, що мотивовані тим самим твірним і перебувають на одному ступені похідності (Грещук, Бачкур, Джочка, & Пославська, 2007, с. 10; Земская, 1992, с. 17; Клименко, 2004, с. 619 та ін.). На думку дослідників, СП є найкращим шляхом дослідження дериваційного потенціалу лексико-семантичних груп слів різних частин мови (Земская, 1992, с. 25), здатна фіксувати дериваційний потенціал слова більш типізовано, ніж гніздо (Бузашиова, 1987, с. 19), є більш оптимальною і операбельною (Грещук та ін., 2007, с. 24). Особливу цікавість з цього погляду представляє вивчення дериваційного потенціалу дієслів як центральної частини мови, в якому закладено великі можливості. В українському мовознавстві є низка лінгвістичних досліджень, у яких проаналізовано словотвірний потенціал непохідних дієслів (І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська, Р. В. Познанський, Н. В. Адамець). Проте, незважаючи на значні напрацювання в цій царині, залишаються питання, які потребують подальшого дослідження. Одним із таких питань є вивчення словотвірного потенціалу похідних дієслів. Наразі проаналізовано в цьому ракурсі префіксальні дієслова української мови іменникового, прикметникового і звуконаслідувального походження (О. П. Кушлик), окремі групи префіксальних дієслів динамічної просторової локалізо-

ваності (ДПЛ) (Л. В. Сегін). Префіксальні дієслова ДПЛ зі значенням «переміщення вгору» не були предметом спеціального дослідження з позицій основоцентричної дериватології.

У пропонованій розвідці розглянемо словотвірний потенціал дієслів зі значенням «переміщення вгору», зокрема проаналізуємо склад та структурно-семантичні особливості твірних префіксальних дієслів, визначимо структурну типологію досліджуваних девербативів, окреслимо континуум словотвірних значень, реалізованих похідними від префіксальних дієслів і їх кількісні параметри та встановимо набір дериваційних засобів їх реалізації.

Матеріалом для дослідження слугували девербативи української мови, отримані методом суцільної вибірки з найавторитетніших джерел (СУМ, 1970–1980; СУМГ, 1996; ВТССУМ, 2001; ВЗОССУЛ, 2003). Обсяг вибірки склав 240 твірних та похідних дериватів.

У сучасній українській мові функціонує значна група префіксальних дієслів, які означають переміщення у вертикальній площині. Вертикальна орієнтація руху, як відомо, відбувається у двох напрямках – згори донизу і знизу догори. Дієслова кожної з цих груп мають свої особливості, пов'язані з їхньою семантикою, характером мотиваційних відношень, засобами, за допомогою яких утворені ці деривати тощо. У нашому дослідженні склад лексико-семантичної групи визначаємо на основі аналізу дефініцій слів у тлумачних словниках української мови. До цієї групи відносимо префіксальні дієслова, в лексичному значенні яких наявна вказівка на динамічний рух, що спрямований вгору. В результаті опрацювання лексичних значень слів у тлумачних словниках української мови можна стверджувати, що група префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» нараховує 60 дериватів: *вйбїгти* / *вйбїгáти*³; *вйвезти* / *вйвóзити*^{3а}; *вйдертися*, *вйдратися* / *вйдирáтися*²; *вйїхати* / *вйїздїти*, *вйїжджáти*³; *залїзти* / *залáзити*¹, *залїзáти*¹; *злетїти* / *злитати*¹¹; *пїдкїнути* / *пїдкидати*, *пїдкидувати*¹; *пїдскочити* / *пїдскакувати*¹; *пїдвищити* / *пїдвищувати*; *пїдняти*, *пїдїняти* / *пїднїмати*, *пїдїнїмати*^{1,а,2,а,б,в,3,а} та ін.

Під час вивчення комплексних одиниць варто враховувати семантичний і словотвірний аспекти. Слушною є думка С. О. Соколової про важливість послідовного врахування семантики під час словотвірного аналізу для дієслова, оскільки йому властива найбільша багатозначність серед самостійних частин мови (Соколова, 2003, с. 7). Як відомо, бага-

тозначна дієслівна лексема є сукупністю лексико-семантичних варіантів (далі: ЛСВ). На думку дослідників, аналіз матеріалу на рівні ЛСВ, який дає змогу простежити реалізацію семантичного потенціалу твірного в похідних та визначити чинники, які впливають на можливості засвоєння семантичного обсягу твірного похідним, є найперспективнішим (Дідух, 2004, с. 159; Соколова, 2003, с. 7). При цьому в ролі окремого ЛСВ пропонують розглядати також і відтінки значення (Клименко та ін., 1982, с. 61; Пославська, 2011, с. 82). Поділяємо і твердження щодо того, що при врахуванні семантики під час установаження словотвірних відношень слід співвідносити в цьому плані не лексеми, а різні значення багатозначних префіксальних дієслів і похідних іншої частиномовної належності з різними ЛСВ твірних дієслів (Соколова, 2003, с. 7).

Таблиця 1. Розподіл членів СП дієслова *підняти*, *підійняти* / *піднімати*, *підіймати* за ЛСВ на позначення динамічного руху та частиномовними блоками

ЛСВ твірного дієслова	Блоки СП		
	Субстантивний	Ад'єктивний	Вербальний
1. Нахилившись, брати, підбирати з землі, підлоги, знизу	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>
а) переміщати знизу вгору, витягаючи з води, з заглибини	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1, піднімач (мед.), суднопіднімання, суднопідіймання, суднопіднімач</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, суднопідіймальний, суднопіднімальний, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>
2. Узавши, переміщати (підносити і т. ін.) знизу вгору	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1, підйом2, сінопідіймач, сінопіднімач, стеблепіднімач</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>
а) переміщати що-небудь угору для виконання якоїсь дії	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1, піднімач (мед.), сінопідіймач, сінопіднімач, стеблепіднімач</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>

ЛСВ твірного дієслова	Блоки СП		
	Субстантивний	Ад'єктивний	Вербальний
б) відривати від землі, переборюючи силу тяжіння	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1, сінопідіймач, сінопіднімач, стеблепіднімач</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>
в) знімаючи що-небудь із чогось, переміщати вгору, вбік	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>
3. Переміщати на вище місце, залишаючи там	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підняття2 (геол.), підйом1, підйом2, сінопідіймач, сінопіднімач, стеблепіднімач</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>
а) возити угору ліфтом, підйомником	<i>піднімання, підіймання, підняття1, підйом1, підйомб, підйомник (техн.)</i>	<i>піднімальний, підіймальний, підйомний1а, піднятий, підійнятий, піднімаючий</i>	<i>попіднімати, попідіймати, піднятися, підійнятися / підніматися, підійматися</i>

Своєрідність дієслова як однієї з центральних частин мови виявляється насамперед у компонентному складі його СП. Кількісний та якісний параметри конкретних СП дієслів, як відомо, залежать від лексичних і семантико-граматичних особливостей вершинного слова, його структури, семантико-синтаксичних зв'язків, активності та сфери функціонування. Тому важливо проаналізувати твірні слова за цими параметрами. На думку Н. Ф. Клименко, важливими критеріями для дослідника є рубрикація лексичних значень та відповідне їх ремаркування в словнику (Клименко та ін., 1982, с. 101). У результаті аналізу твірних багатозначних префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» на основі характеру значення виділено дві групи. До першої групи відносимо ті твірні префіксальні дієслова, в яких значення «переміщення вгору» є основним: *підняти, підійняти / піднімати, підіймати*_{1,а,2,а,б,в,3,а}; *підкинути / підкидати, підкидувати*; *підтягти, підтягнути / підтягати, підтягувати*_{1а}; *підстрибувати*₁; *підскочити / підскакувати*₁; *зійти / сходити, зіходити*₁; *підвищити / підвищувати*₁ та

ін. Другу групу складають ті дієслова, в яких це значення є неосновним: *підсунути / підсувати, підсовувати*^{2а}; *вивезти / вивізити*^{3а}; *підлетіти / підлітати*³; *занести / занóсити*³; *підвести / підводити*⁷; *знести / зносити*⁵ та ін. Вторинність деяких лексичних значень [...], за словами Н. Ф. Клименко, обмежує реалізацію словотвірних значень у всіх класах слів – іменниках, прикметниках, дієсловах (Клименко та ін., 1982, с. 128), що підтверджують і наші спостереження, пор.:

*підкинути / підкидати, підкидувати*¹ – *підкидання, підкинення, підкидач, підкиданий, підкидний, підкинений, підкинутий, підкинутися / підкидатися, підкидуватися, навикидати, попідкидати;*

підтягти, підтягнути / підтягати, підтягувати^{1а} – *підтягання, підтягнення, підтягування, підтягач, підтяжка, підтягнений, підтягнутий, підтягуваний, підтягтися / підтягатися, підтягуватися, навитягати (розм.), попідтягати;*

підсунути / підсувати, підсовувати^{2а} – *підсування, підсунення, підсунутий;*

вивезти / вивізити^{3а} – *вивезення, вивізі, вивізі*³ (діал.), *вивозка, вивезений, повивозити.*

Таблиця 2. Залежність кількості похідних від рубрикації значень

Рубрикація значення	К-сть твірних	У % до загальної к-сті	Кількість дериватів у СП	Середня кількість дериватів в одній СП	К-сть нульових СП	У % до к-сті твірних
1	31	50,8	101	3,3	11	18,0
2	11	18,0	52	4,8	1	1,6
3	9	14,8	27	3,0	2	3,3
4	2	3,3	2	1,0	–	–
5	2	3,3	4	2,0	1	1,6
6	2	3,3	7	3,5	–	–
7	3	4,9	10	3,3	–	–
8	1	1,6	–	–	1	1,6
Всього	61	100	203	3,3	16	26,1

Відрізняються твірні дієслова і своїми функційно-стилістичними особливостями. Одні з них є стилістично нейтральними (*підкинути / підкидати, підкидувати*¹; *підтягти, підтягнути / підтягати, підтягувати*^{1а};

*підстрибувати*¹, *підскочити* / *підскакувати*¹; *зійти* / *сходити*, *зіходити*¹; *підвищити* / *підвищувати*; *підсунути* / *підсувати*, *підсовувати*^{2а}; *вивезти* / *вивізти*^{3а}; *підлетіти* / *підлітати*³; *занести* / *заносити*³ та ін.), інші – забарвлені (*викарабкатися* / *викарабкуватися* (розм.); *викараскатися* (розм.), *викотитися* / *викочуватися* (розм.); *витеребитися*² (фам.); *вишкрябатися* / *вишкрябуватися* (розм.); *угнати* (*вгнати*) / *уганяти*² (*вганяти*)³ (розм.) тощо). Таке стилістичне маркування одних і належність до загальноновживаної лексики інших аналізованих префіксальних дієслів детермінує їхній словотвірний потенціал (див. Клименко та ін., 1982, сс. 119, 128).

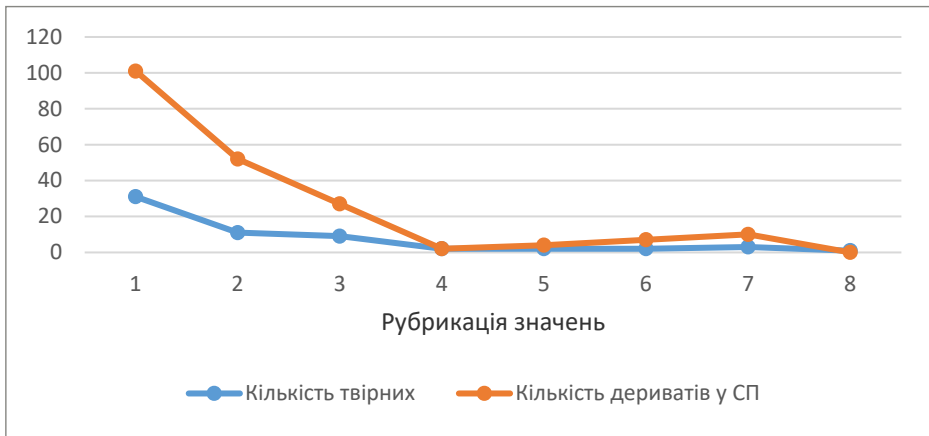

Рисунок 1. Залежність кількості похідних від рубрикації значень

За характером мотиваційних відношень похідні дієслова зі значенням «переміщення вгору» можна поділити на дві підгрупи:

- 1) більшість твірних аналізованої групи мотивовані дієсловами (*вистрибнути* / *вистрибувати*²; *вибігти* / *вибігати*³; *закинути* / *закидати*^{21б}; *збігти* / *збігати*⁶; *підлетіти* / *підлітати*³ та ін.), що складає 96,6%. Основними засобами їхнього творення є префікси, найпродуктивнішими серед яких **ви-**, **з-**, **під-** (*виїхати* / *виїздити*, *виїжджати*³; *витаскати* / *витаскувати*^{1б} (розм.); *здійняти* / *здіймати*¹; *підкинути* / *підкидати*, *підкидувати*¹ та ін.);
- 2) поодинокі твірні належать до відприкметникового походження (*вивищити* / *вивищувати*, *підвищити* / *підвищувати*¹), які постали префіксально-суфіксальним способом (3,3%).

З метою узагальнення і виявлення закономірності побудови СП усіх вилучених для аналізу префіксальних дієслів використовуємо запропонований Е. А. Земською термін «типова словотвірна парадигма», яку формують конкретні парадигми з однаковим набором дериваційних значень (Земська, 1992, с. 18). Опис типової СП твірних здійснюємо за блоками, кожен з яких становить собою сукупність словотвірних значень похідних певної частини мови. Для лексико-семантичної групи префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» характерна типова СП з чотирма частиномовними блоками дериватів: субстантивний, ад'єктивний, вербальний та адвербіальний.

Найбільше дериватів від префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» виявлено у складі **субстантивного блоку** типової СП. Цей блок досліджуваних дієслів становить велику за обсягом групу девербативів із розгалуженою системою значень. Характерною особливістю субстантивного блоку типової СП названих дієслів є те, що більшість її членів – це суфіксальні транспозиційні деривати із словотвірним значенням «**опредметнена дія**» (60 девербативів, 33,3%). Транспозиція дієслівної основи до іменникової пов'язана зі змінами, в результаті яких вихідне дієслово, зберігаючи в дещо модифікованому вигляді категорію виду, втрачає свої морфологічні категорії часу, способу та особи і водночас набуває іменникових граматичних категорій роду, числа й відмінка. Семантика дієслова в новоутвореному слові загалом збережена, але ступінь узагальнення зазнає змін у напрямку від конкретності (у дієсловах) до абстрактності (в іменниках) (Безпояско, 1987, с. 103).

Засобами вираження СЗ «опредметнена дія» є суфікси **-нн-(я)**, **-енн-(я)**, **Ø**, **-к-(а)**, **-тт-(я)**, **-ин-(и)**. Найбільшу групу складають іменники із суфіксом **-нн-(я)**, **-енн-(я)**: *підсування, вивезення, вивищення, вилізання, витягання, витягнення, витягування, винесення, виплигування, закидання, злітання, підвищення, підвищування, підкидання, піднімання, підіймання, підстрибування* та ін., напр.: *Раптом підстрибування апарату припинились* (О. Кацай). Це зумовлено тим, що суфікс **-нн-(я)**, **-енн-(я)** в українській мові функціонально найактивніший, що забезпечило йому домінанту серед словотворчих суфіксів віддієслівних іменників зі словотвірним значенням «опредметнена дія» (Безпояско, 1987, с. 105). Немає жодних перешкод для утворення таких іменників, свідченням чого є поодинокі іменники зі значенням «опредметнена дія», які не зафіксовано в тлумачних словниках: *підкинення, підскакування* (ВЗОССУЛ, 2003), що можна

пояснити відставанням лексикографічного фіксування безперервних змін у словниковому складі української мови. Можна прогнозувати і подальшу появу таких дериватів. Так, Н. Ф. Клименко наголошує на зростанні кількості абстрактної лексики (назв абстрактних дій, процесів, станів, якостей, відношень) [...], збільшенні продуктивності словотворчих формантів, що виражають абстрактні поняття (типу *-уванн(я)*, *-анн(я)*, *-енн(я)*, *-изаці(я)* [...]) (Клименко, 2008, с. 136).

Значно меншу групу похідних із цим словотвірним значенням утворюють іменники із *Ø* суфіксом: *вивіз1*, *виїзд1*, *винос*, *вискік*, *зліт*, *знос1*, *підйом1*, *підліт*, *підскок*, *підскік* та ін., напр.: *Ой, яким довжелезним видався Павлові отой нескінченний підйом на гору* (М. Дашків). Виразниками словотвірного значення «опредметнена дія» є також суфікси *-к-* (*вивозка*, *підтяжка1*), *-тт-* (*підняття1*), *-ин-* (*сходини3* (рідко)), пор.: *Потім океанографічні експедиції в Червоному морі, підняття з дна Середномор'я затонулого ще до нашої ери грецького корабля* (Л. Тендюк). Серед похідних із словотвірним значенням «опредметнена дія» виявлено поодинокі композити, які виникають на базі синтаксичної конструкції «дієслово + залежний іменник у непрямому відмінку»: *суднопіднімання*, *суднопідіймання* – піднімати, підіймати судно.

Однією з важливих ознак СП є її глибина. Розгортання СП у глибину передбачає заповнення однієї й тієї ж семантичної позиції дериватами з різнозвучними формантами. Слів, що реалізують певне словотвірне значення, може бути одне або кілька. Серед досліджуваного матеріалу явище словотвірної синонімії найбільш поширене в межах іменників зі значенням «опредметнена дія», де зафіксовано від одного до чотирьох похідних (*злітання*, *зліт*; *сходження*, *схід²¹*, *сходини3* (рідко); *піднімання* / *підіймання*, *підйом1*, *підняття1*, *суднопідіймання* / *суднопіднімання* та ін.), які можуть відрізнятися семантичними, стилістичними характеристиками, частотою і сферою вживання тощо.

Девербативи поміна actionis можуть виступати не тільки як синтаксичні, але й як лексичні деривати. Наприклад, при утворенні іменників із формантом *Ø* та *-тт(я)* поряд із процесуальним значенням реалізується і валентність місця (*підйом2*, *вивіз3* (діал.), *виїзд2*, *підняття2* (геол.), *схід²²*, *схід¹²*), зняряддя (*підйом6*).

Мутаційний тип деривації у складі субстантивного блоку репрезентований словотвірними значеннями «зняряддя дії», «місце дії», «виконавець дії». Друге місце за кількістю одиниць посідають іменники із словотвірним

значенням «**знаряддя дії**» (17, 9,4%), засобами реалізації якого виступають суфікси **-ач** (*піднімач* (мед.), *підвищувач*, *підтягач*), **Ø** (*підйомб*, *виїздз*, *сходи*²), **-к-** (*підтяжка*², *сходки* (діал.)), **-ник** (*підйомник*), **-ц-** (*східці*), **-ин-** (*сходина*), **-н-** (*сходні*), напр.: *На грузинському гірськолижному курорті Гудаурі несправність підйомника спричинила масове травмування відпочивальників* («У Грузії», 2018). Словотвірне значення «знаряддя дії» реалізується і складними дериватами, утвореними за моделлю **I+o(e)+Д+ач/ник** (*стеблепіднімач*, *суднопідіймач*, *суднопідйомник*, *сінопідіймач*, *сінопіднімач*) – композити, в яких іменникова основа позначає об'єкт дії, можна описати за допомогою перифрази «те, за допомогою чого [...]», пор., *стеблепіднімач* – ‘те, за допомогою чого піднімають стебла’. Напр.: *Плавали кораблем по суші: через значні перепади висот Ельблонський канал (туристичне диво) має цілу систему суднопідйомників, схожих на фунікулер: корабель заходить у шлюз, прикріплюється до дерев'яної платформи на колесах і далі їде по рейках* (Карп'юк, 2012).

Поодинокими одиницями представлені іменники зі значенням «**місце дії**», утворені за допомогою суфіксів **Ø** (*вивізз* (діал.), *виїзд*², *підйом*², *схід*¹², *схід*²²), **-тт(я)** (*підняття*² (геол.)), та «**виконавець дії**» – суфіксів **-ач** (*підвищувач*, *підношувач*, *підкидач*), **-щик** (*піднощик*). Напр.: *Такі зелені й наївні, такі жовтороті чимчикують на схід, не знаючи, куди ж це вони чимчикують і що їх там чекає* (І. Багрянний). Деривати на позначення виконавця дії із суфіксом **-ач** на зразок *підвищувач* на практиці частіше зустрічаємо із словотвірним значенням «знаряддя дії». Таку ситуацію дослідники пояснюють перегрупуванням окремих значень всередині словотвірного типу, що зумовлене появою великої кількості засобів виробництва, машин і механізмів, що замінили працю людини (Олексенко, 2005, с. 83). Як наслідок зникла необхідність уживання лексеми з першим значенням. Напр.: *Якщо дитина нижча 1 метра 35 сантиметрів, то мусять використовуватися відповідні до ваги дитини, і установлені згідно з інструкціями виробника, сидіння немовляти, дитяче сидіння, підвищувач чи підвищувальна подушка* (Лукеренко, 2011). Як бачимо, лексичні деривати в СП префіксальних дієслів представлені незначною кількістю. Це підтверджують і дослідники словотвірних гнізд дієслів руху. Зокрема М. П. Лесюк зазначає, що віддієслівні іменники з мутаційним словотвірним значенням творяться за допомогою різних моделей, однак, незважаючи на багатство словотворчих засобів, кількість їх порівняно з кількістю транспозиційних дериватів набагато менша, що

можна пояснити меншою регулярністю і продуктивністю мутаційних моделей (Лесюк, 1987, с. 75).

Ад'єктивний блок типової СП префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» репрезентовано трьома словотвірними значеннями. До ад'єктивного блоку названих дієслів зараховуємо і дієприкметники. Щодо їх статусу в системі частин мови й досі не існує єдиного погляду. Традиційним є визначення дієприкметника як дієслівної форми, яка поєднує в собі дієслівні морфологічні значення часу, виду і стану з прикметниковими формами роду, числа і відмінка. Враховуючи те, що словотвірні характеристики дієприкметника подібні до словотвірних характеристик прикметника та що дуже часто дієприкметник піддається ад'єктивації, вважаємо доцільним розглядати дієприкметники серед ад'єктивів.

Значна кількість ад'єктивів об'єднана словотвірним значенням «**ознака об'єкта за дією**», засобами реалізації якого виступають суфікси **-ен-** (*винешений, витягнений, закинений, занесений, підвищений, підкинений, зведений, знесений, підведений, піднесений, підтягнений*), **-ут-** (*витягнутий, закинутий, підкинутий, підтягнутий*), **-т-** (*здійнятий, піднятий, підійнятий*), **-н-** (*підкиданий, підтягуваний*). Напр.: *На шпилі будинку Купецького зібрання, – де скликано урочистий мітинг, – був **піднятий** державний штандарт республіки Франції: синьо-біло-червоний* (Ю. Смолич).

Активно утворюються і девербативи із словотвірним значенням «**призначений для того, на що вказує твірна основа**». Найпродуктивнішим засобом вираження цього значення є суфікс **-льн-**, який приєднується до корелята недоконаного виду досліджуваних твірних дієслів: *витягувальний* (техн.), *витягальний* (спец.), *підвищувальний* (спец.), *піднімальний, підіймальний, суднопідімальний, суднопіднімальний*. Декілька девербативів зафіксовано із суфіксом **-н-** (*підйомний*^{1а}, *підкидний*). Напр.: *На протилежному кінці застиг, простягнувши величезну руку-стрілу, могутній **підйомний** кран* (В. Суслов).

Словотвірне значення «**ознака суб'єкта за дією**» властиве поодиноким похідним прикметникам, засобами реалізації якого є суфікси **-юч-**, **-яч-**, **-л-** (*піднімаючий, спливаючий, сходячий* (рідко), *вилізлий*), окремі з яких на сьогодні є порушенням норми української мови.

У структуруванні СП префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» беруть участь і дієслова, які формують **вербальний блок**. З-поміж них виділяємо префіксальні, суфіксальні і постфіксальні девер-

бати́ви. Дієслівний блок СП досліджуваних дієслів репрезентують деривати із словотвірними значеннями «дистрибутивність дії», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта», «кумулятивність дії», «однократність дії».

Префіксальні дієслова активно приєднують префікс **по-** і виражають значення «**за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) вгору всіх чи багатьох**»: *повискакувати, повистрибувати, повибігати, повибиратися, повивозити, повиїжджати, повилазити, повилізати, повитягувати, повитягати, попіднімати, попідіймати* та ін., пор.: *Тепер треба гарно все **попіднімати*** (Ю. Яновський).

У результаті приєднання постфікса **-ся** до префіксальних дієслів руху виникають деривати зі словотвірним значенням «**виконуючи дію, переводити щось зі стану об'єкта в стан суб'єкта**»: *вивищитися / вивищуватися; здійнятися / здійматися; піднятися / підніматися, підійматися; підвестися / підводитися*. Напр.: *Нам довелося облазити за ним більшість замкових споруд, **піднятися** до всіх чотирьох баишт і здійснити неймовірно довгий підйом по спіральній драбині бергфріду* (Д. Білий). Віддієслівні деривати з постфіксом **-ся** на зразок *підтягтися, підтягнутися, закинутися / закидатися* дослідники кваліфікують як такі, що мають дві паралельні мотивації. За словами В. А. Топіхи, такі девербативи належать до дієслівно-дієслівної словотвірної мотивації префіксально-постфіксальних дієслів, першою твірною основою яких є лише безпрефіксні дієслова на **-ся**, а другою – тільки однопрефіксні дієслова доконаного виду (Топіха, 1998, сс. 14–15). З огляду на те, що мотивація таких девербативів префіксальними дієсловами можлива, їх розглядаємо в межах вербального блоку СП.

Зрідка префіксальні дієслова приєднують префікс **на-**, утворюючи девербативи із **кумулятивним значенням** (*навикидати, навитягати* (розм.), *назводити*), та суфікс **-ну-**, утворюючи девербативи зі значенням «**однократність дії**»: *підстрибнути, вискокнути* (рідко), напр.: *Збираються чабани, [...] спускаються у вогку колодязну глибінь, щоб вибирати звідти різну нечисть, мул, залізяччя [...]. Цілу купу, чорну смердючу, **навикидають**, налюють осторонь колодязя* (О. Гончар). *Іноді їй хотілося **підстрибнути** вгору, щоб послухати ближче ніжний спів очеретянок* (О. Іваненко).

Адвербіальний блок типової СП аналізованих префіксальних лексем сформований словотвірним значенням «**адвербіалізація дії**» і представлений дериватами *виплигом* (діал.), *вискоком, вистриби* (рідко), *вистрибом*,

вистрибцем, підскоком (розм.), *підстрибом* (розм.), *підстрибцем* (розм.). Напр.: *З ними юрбою, з вискоком, трохи не з вибриком, пішли молоді гості на парадовий прихід з вулиці* (І. Нечуй-Левицький).

Не зафіксовано похідних дериватів у СП дієслів: *злинати* / *злинати*¹, *заплигнути* / *заплигувати*, *вишкрябатися* / *вишкрябуватися* (розм.), *витеребитися*² (фам.), *викараскатися* (розм.), *викарабкатися* / *викарабкуватися* (розм.), *видряпатися* / *видряпуватися*^{1,а}, *видертися*, *видратися* / *видиратися*², *вигулькнути* / *вигулькувати*¹ (розм.), *вибігти* / *вибігати*³, *вийти* / *виходити*⁴, *угнати* (*вгнати*) / *уганяти*² (*вганяти*)³ (розм.) та ін., тобто їхні СП виявилися нульовими (23,3%), що зумовлено в основному стилістичним маркуванням твірних.

Таблиця 3. Кількісний розподіл за частинами мови

Частини мови	кількість	%
іменники	87	48,3
прикметники	33	18,3
дієслова	52	28,8
прислівники	8	1,6
Всього	180	100

Кількісний аналіз частиномовного складу аналізованих СП свідчить про те, що в їх структурі найчисельнішим є субстантивний блок, значно менше дериватів вербального та ад'єктивного блоків, поодинокі девербативи адвербіального блоку. Такий кількісний розподіл можна пояснити зокрема тим, що на відміну від безпрефіксних дієслів на позначення руху (див. Адамець, 2016) префіксальні дієслова реалізують свій потенціал в основному в іменникових дериватах.

Отже, в результаті аналізу префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» та їх похідних в українській мові можна зробити такі висновки:

1. Різні параметри твірних префіксальних дієслів детермінують породження дериватів із різними словотвірними значеннями: лексико-семантичні, структурні, функціонально-стилістичні, валентні тощо.

2. У структурі СП аналізованих ЛСВ префіксальних дієслів зі значенням «переміщення вгору» зафіксовано похідні різних частин мови, в межах яких виявлено такі словотвірні значення: «опредметнена дія», «знаряддя дії», «місце дії», «виконавець дії» – субстантивний блок, «ознака

об'єкта за дією», «ознака суб'єкта за дією», «призначений для того, на що вказує твірна основа» – ад'єктивний блок, «дистрибутивність дії», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта», «кумулятивність дії», «однократність дії» – вербальний блок та «адвербіалізація дії» – адвербіальний блок. Префіксальні дієслова мають значний словотвірний потенціал насамперед на рівні субстантивного словотворення (48,3%), менш регулярним є утворення дієслівних (28,8%) і ад'єктивних (18,3%) лексем і зовсім нерегулярним – утворення адвербіальних похідних.

3. Словотвірна активність ЛСВ зазначених дієслів реалізується здебільшого в синтаксичних дериватах: із 60 твірних у 35 (58,3%) зафіксовано іменники з опредметненим значенням. У семантиці окремих *nomina actionis*, крім процесуального, розвивається і конкретне значення, наприклад, значення місця (*вивіз3* (діал.), *виїзд2*, *підняття2* (геол.), *схід2*, *схід1*2), знаряддя (*підйом6*). У СП похідних зі значенням «опредметнена дія» зафіксовано від одного до чотирьох похідних з різними формантами (*злітання*, *зліт*; *вивезення*, *вивіз1*, *вивозка*; *піднімання*, *підіймання*, *підйом1*, *підняття1*, *суднопіднімання*, *суднопідіймання* та ін.).

4. Лексичні деривати в СП префіксальних дієслів представлені незначною кількістю – 27 (15%). У 16 СП (26,6%) зафіксовано девербативи зі значеннями «ознака суб'єкта за дією», «ознака об'єкта за дією», «призначений для того, на що вказує твірна основа», а в 31 твірному (51,6%) – дієслова. Не зафіксовано похідних дериватів у СП 16 ЛСВ дієслів (26,2%).

5. Способами словотворення виступають префіксація, суфіксація, постфіксація та основоскладання.

Скорочення

ВЗОССУЛ – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики, 2003

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2001

ДПЛ – динамічна просторова локалізованість

ЛСВ – лексико-семантичний варіант

СП – словотвірна парадигма

СУМ – Словник української мови, 1970–1980

СУМГ – Словарь української мови (Грінченко, 1996)

Бібліографія

- Адамець, Н. В. (2016). *Словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ.
- Безпояско, О. К. (1987). *Морфеміка української мови*. Київ: Наук. думка.
- Бузашиова, К. (1987). Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм (pp. 14–19). In Г. П. Нешиченко (Ed.), *Сопоставительное изучение словообразования славянских языков*. Москва: Наука.
- Валюх, З. О. (2005). *Словотвірна парадигматика іменника в українській мові*. Київ: АСМІ. *Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики* [ВЗОССУЛ]. (2003). Київ: ВТФ «Перун».
- Великий тлумачний словник сучасної української мови* [ВТССУМ]. (2001). Київ: ВТГ «Перун».
- Грінченко, Б. Д. (1996). *Словарь української мови* [СУМГ] (Vols. 1–4). Київ: Наук. думка.
- Грещук, В. В., Бачкур, Р. О., Джочка, І. Ф., & Пославська, Н. М. (2007). *Нариси з основоцентричної дериватології*. Івано-Франківськ: Місто НВ.
- Дідух, Н. (2004). Семантична структура параметричних прикметників. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*, 34(1), 159–167.
- Земская, Е. А. (1992). *Словообразование как деятельность*. Москва: Наука.
- Карпіловська, Є. А. (1999). *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова і реалізація*. Київ: УкрНДІПСК.
- Карп'юк, В. (2012, July 16). Наталія Асатурян: Українськість, як не крути, поетична. *Zaxid.net*. Retrieved from https://zaxid.net/nataliya_asaturyan__ukrayinskist_yak_ne_kruti_poetichna_n1260131
- Клименко, Н. Ф. (2008). Диференційні та інтеграційні процеси в лексичі та словотворенні сучасної української мови. *Мовознавство*, 2008(2–3), 136–147.
- Клименко, Н. Ф. (2004). Словотвірна парадигма. In *Українська мова: Енциклопедія* (2nd ed., text rev., p. 619). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Клименко, Н. Ф., Пещак, М. М., & Савченко, І. С. (1982). *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ: Наук. думка.
- Ковалик, І. І. (1964). *Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах*. Львів.
- Кушлик, О. П. (2015). *Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові*. Дрогобич: Коло.
- Лесюк, М. П. (1987). Формування семантики віддієслівних іменників. *Українське мовознавство*, 14, 74–80.
- Лукеренко, К. (2011, October 04). Ще раз про дитячі автокрісла. Українська правда: Блоги. Retrieved from <https://blogs.pravda.com.ua/authors/lukerenko/4e8b675a90464/>
- Олексенко, В. П. (2005). *Словотвірні категорії іменника*. Херсон: Айлант.
- Пославська, Н. (2011). Передумови вивчення дериваційного потенціалу дієслів: Науково-методичний аспект. *Обрії*, 2011(1), 81–87.

- Словник української мови [СУМ] (Vols. 1–11). (1970–1980). Київ: Наук. думка.
- Соколова, С. О. (2003). *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ: Наук. думка.
- Топіха, В. А. (1998). *Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Ін-т української мови НАН України, Київ.
- У Грузії зламаний підйомник «викидав» лижників, постраждали українці. (2018, March 16). *Українська правда*. Retrieved from <https://www.prawda.com.ua/news/2018/03/16/7174804/>
- Buzássyová, K. (1973). *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava: Veda.

Bibliography (Transliteration)

- Adamets', N. V. (2016). *Slovotvirna paradyhmatyka diiesliv rukhu v suchasniï ukraïns'kii movi* (Summary of doctoral dissertation). Prykarpats'kyï nats. un-t im. V. Stefanyka, Ivano-Frankivs'k.
- Bezpoiasko, O. K. (1987). *Morfemika ukraïns'koi movy*. Kyïv: Nauk. dumka.
- Buzashiova, K. (1987). *Vozmozhnosti i granitsy modelirovaniia na urovne slovoobrazovatel'nykh paradigm* (pp. 14–19). In G. P. Neshchimenko (Ed.), *Sopostavitel'noie izucheniiie slovoobrazovaniia slavianskikh iazykov*. Moskva: Nauka.
- Buzássyová, K. (1973). *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava: Veda.
- Didukh, N. (2004). Semantychna struktura parametrynykh prykmetnykiv. *Visnyk L'vivs'koho universytetu: Seriiia filolohichna*, 34(1), 159–167.
- Greshchuk, V. V., Bachkur, R. O., Dzhochka, I. F., & Poslavs'ka, N. M. (2007). *Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii*. Ivano-Frankivs'k: Misto NV.
- Hrinchenko, B. D. (1996). *Slovar' ukraïns'koi movy* [СУМН] (Vols. 1–4). Kyïv: Nauk. dumka.
- Karpilovs'ka, I. A. (1999). *Sufiksal'na pidsystema suchasnoi ukraïns'koi literaturnoi movy: Budova i realizatsiia*. Kyïv: UkrNDIPSK.
- Karp'iuik, V. (2012, July 16). Nataliia Asaturian: Ukraïns'kist', iak ne kruty, poetychna. *Zaxid.net*. Retrieved from https://zaxid.net/nataliya_asaturyan__ukrayinskist_yak_ne_kruti_poetichna_n1260131
- Klymenko, N. F. (2004). Slovotvirna paradyhma. In *Ukraïns'ka mova: Entsyklopediia* (2nd ed., text rev., p. 619). Kyïv: Vydavnytstvo “Ukraïns'ka entsyklopediia” im. M. P. Bazhana.
- Klymenko, N. F. (2008). Dyferentsiïni ta intehratsiïni protsesy v leksytsi ta slovotvorenni suchasnoi ukraïns'koi movy. *Movoznavstvo*, 2008(2–3), 136–147.
- Klymenko, N. F., Peshchak, M. M., & Savchenko, I. S. (1982). *Formalizovani osnovy semantychnoi klasyfikatsii leksyky*. Kyïv: Nauk. dumka.
- Kovalyk, I. I. (1964). *Slovotvir imennykiv u serbo-luzhyts'kykh movakh*. L'viv.
- Kushlyk, O. P. (2015). *Slovotvirna paradyhmatyka pokhidnykh diiesliv v ukraïns'kii movi*. Drohobych: Kolo.

- Lesiuk, M. P. (1987). Formuvannia semantyky viddiieslivnykh imennykiv. *Ukraïns'ke movoznavstvo*, 14, 74–80.
- Lukerenko, K. (2011, October 04). Shche raz pro dytiachi avtokrisla. *Ukraïns'ka pravda: Blohy*. Retrieved from <https://blogs.ppravda.com.ua/authors/lukerenko/4e8b675a90464/>
- Oleksenko, V. P. (2005). *Slovotvirni katehorii imennyka*. Kherson: Ailant.
- Poslavs'ka, N. (2011). Peredumovy vyvchennia deryvatsiïnoho potentsialu diiesliv: Naukovometodychnyi aspekt. *Obrii*, 2011(1), 81–87.
- Slovyk ukraïns'koï movy* [SUM] (Vols. 1–11). (1970–1980). Kyïv: Nauk. dumka.
- Sokolova, S. O. (2003). *Prefiksal'nyi slovotvir diiesliv u suchasniï ukraïns'kii movi*. Kyïv: Nauk. dumka.
- Topikha, V. A. (1998). *Mnozhynnist' slovotvirnoi motyvatsii diiesliv u suchasniï ukraïns'kii movi* (Summary of doctoral dissertation). In-t ukraïns'koï movy NAN Ukraïny, Kyïv.
- U Hruzii zlamanyi pidiomnyk “vykydav” lyzhnykiv, postrazhdaly ukraïntsi. (2018, March 16). *Ukraïns'ka pravda*. Retrieved from <https://www.ppravda.com.ua/news/2018/03/16/7174804/>
- Valiukh, Z. O. (2005). *Slovotvirna paradyhmatyka imennyka v ukraïns'kii movi*. Kyïv: ASMI.
- Velykyi tlumachnyi slovyk suchasnoi ukraïns'koï movy* [VTSSUM]. (2001). Kyïv: VTH “Perun”.
- Velykyi zvedenyi orfohrafichnyi slovyk suchasnoi ukraïns'koï leksyky* [VZOSSUL]. (2003). Kyïv: VTF “Perun”.
- Zemskaja, E. A. (1992). *Slovoobrazovaniie kak deiatel'nost'*. Moskva: Nauka.

Prefixed Verbs with the Meaning ‘move upwards’ in the Structure of the Verbal Derivational Paradigm in the Ukrainian Language

Summary

This article presents an analysis of the content and structural-semantic peculiarities of derivative prefixed verbs with the meaning ‘move upwards’. As established, the verbs under consideration are characterised by twelve derivative meanings (‘materialised action’, ‘means of action’, ‘place of action’, ‘doer of action’, ‘peculiar feature of the object of action’, ‘peculiar feature of the subject of action’, ‘the aim implied in the derivative stem’, ‘distributive character of action’, ‘causing transformation of an object into a subject by way of action’, ‘cumulative character of action’, ‘situational character of action’, ‘adverbialisation of action’), which can be separated into four part-of-speech blocks: substantive, adjective, verbal and adverbial. It has also been established that the analysed words first and foremost realise the derivative

potential at the level of substantive word formation; verbal and adjectival derivations can be considered less regular; and adverbial derivatives are the most irregular ones.

Czasowniki przedrostkowe o znaczeniu 'przemieszczać ku górze' w strukturze paradygmatu słotwórczego czasowników w języku ukraińskim

Streszczenie

Artykuł przedstawia analizę treści i osobliwości strukturalno-semantycznych czasowników przedrostkowych o znaczeniu 'przemieszczać ku górze'. Jak ustalono, wykazują one dwanaście znaczeń pochodnych: 'dokonana czynność', 'środki działania', 'miejsce czynności', 'wykonawca czynności', 'szczególna cecha przedmiotu czynności', 'szczególna cecha podmiotu czynności', 'cel implikowany w rdzeniu słotwórczym', 'spowodowanie za sprawą czynności przemiany przedmiotu w podmiot', 'dystrybutywny charakter czynności', 'kumulatywny charakter czynności', 'sytuacyjny charakter czynności', 'adverbializacja czynności'. Znaczenia te można podzielić na cztery bloki: rzeczownikowy, przymiotnikowy, czasownikowy i przysłówkowy. Ustalono również, że analizowane słowa realizują potencjał derywacyjny przede wszystkim w zakresie rzeczownikowym; derywaty czasownikowe i przymiotnikowe można uznać za mniej regularne, zaś przysłówkowe – za najbardziej nieregularne.

Keywords: word-building paradigm; word-building potential; word-building meaning; deverbative; word-building formant

Słowa kluczowe: paradygmat słotwórczy; potencjał słotwórczy; znaczenie słotwórcze; derywat odczasownikowy; formant słotwórczy

Liubomyr V. Sehin, Donbas State Pedagogical University, Slovyansk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1966-0773>

Correspondence: lyubomyr137@gmail.com

The preparation of this article was financed by the author.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.